

Κωνσταντίνος Καλλιγάς

Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΚΑΙ Η ΕΓΚΑΘΙΔΡΥΣΗ ΤΗΣ Β' ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

«Έγκαλλώπισμα τοῦ πολιτικοῦ κόσμου τῆς Ἑλλάδος. Ἐπιστήμων ὅσον οὐδεὶς. Ἐνάρετος ὅσον οὐδεὶς. Μὲ εὐφυγίαν ὅσῃν οὐδεὶς.»

Αὐτὴ εἶναι ἡ προσωπογραφία τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαναστασίου τὴν ὁποία συνέθεσε ὁ Γεώργιος Παπανδρέου, ὁ ὁποῖος υπερασπίσθηκε ὡς δικηγόρος τὸν Παπαναστασίου καὶ τοὺς συγκατηγορουμένους του στὴν πολὺχροτὴ δίκη τῆς Λαμίας, ὅπου σύρθηκαν γιὰ τὴ δημοσίευση τοῦ Δημοκρατικοῦ Μανιφέστου, με τὸ ὁποῖο ζητοῦσαν τὴν κατάλυση τῆς βασιλείας καὶ τὴν ἐγκαθίδρυση ἀβασίλευτου δημοκρατικοῦ πολιτεύματος.

Ιδεολόγος καὶ ἀνθρωπιστής, ὁ Ἀλέξανδρος Παπαναστασίου χαρακτηρίζοταν ἀπὸ μία ἰδεαλιστικὴ καὶ ἠθικοσυναίσθηματικὴ προσπέλαση τοῦ πολιτικοῦ καὶ κοινωνικοῦ φαινομένου. Δὲν ἦταν μαρξιστὴς οὔτε θιασώτης τοῦ ιστορικοῦ υλισμοῦ ὡς συστημάτων ἀνάλυσης τῆς ἱστορίας, τῆς οἰκονομίας καὶ τοῦ γίνεσθαι τῶν ἀνθρώπων κοινωνιῶν. Πρέσβευε ἓναν δημοκρατικὸ, μεταρρυθμιστικὸ καὶ ἐξελικτικὸ «σοσιαλισμό», τὸν ὁποῖο εἶχε διαγράψει ἡ ομάδα τῶν «Κοινωνιολόγων», στο πρῶτο ἡμῖς τῆς δεκαετίας τοῦ 1910. Σὲ αὐτοβιογραφικὸ κείμενο ποὺ ἔγραψε ἀργότερα διατύπωσε ὁ ἴδιος ὡς ἐξῆς τὸ πολιτικο-κοινωνικὸ «πιστεύω» του:

«Περὶ τῆς ἀνάγκης ὅπως ἡ πολιτικὴ κατὰ τὸ δυνατόν περισσότερον προσαρμόζεται πρὸς τὸν ἠθικὸν νόμον. ὁ ὁποῖος θέλει ὅπως ἀναγνωρίζεται ὡς ὑπερτάτη ἀξία ἡ ἀνθρώπινη ὑπαρξίς, εἰς τὴν ἀνάγκην ἐπίσης ὅπως καὶ διὰ λόγους ἀκόμῃ οἰκονομικοὺς ὀργανωθῇ ὁ οἰκονομικὸς καὶ κοινωνικὸς βίος ἐπὶ λογικωτέρων βάσεων καὶ διὰ συστηματικῶν μεταρρυθμίσεων χωρήσῃ τὸ κράτος καὶ ἡ κοινωνία εἰς κατάστασιν ἀποκλείουσαν τὰς ἐκμεταλλεύσεις καὶ παρέχουσιν ἐξ ἴσου εὐνοϊκὰς συνθήκας διὰ τὴν ἀνάπτυξιν κάθε ἀνθρώπου [...].»

Αὐτὴ, ὁμως, εἶναι προσπέλαση ἰδεολόγου καὶ ὄχι πολιτικοῦ, καὶ μάλιστα με ἡγετικὴ ἰδιοσυστασία, δηλαδὴ προσωπικότητας ποὺ ἔχει καὶ τὴ θέλησιν, καὶ τὸ συμφυὲς τάλαντο νὰ ἔχει λαβὴ στο γίνεσθαι τῆς οικείας ἀνθρώπινης κοινότητας. Ὁ ἰδεολόγος καὶ ἠθικολόγος ἀνάγει τὶς θεωρητικὰ κατασκευές του, ποὺ ἐκφράζουν ἓνα ἠθικὸ θεωρητικὸ «δέον», σὲ ἀπόλυτες ἀξίες καὶ ἀλήθειες, πέρα καὶ ἀσχετα, πολλὰς φορὲς, ἀπὸ μία συγκεκριμένη δυναμικὴ πραγματικότητα. Ὁ πολιτικὸς εἶναι ἐκεῖνος ποὺ συλλαμβάνει «αὐτόματα», με μία ματιά,

τη δυναμική αυτή πραγματικότητα και τις δυνατότητες που περικλείει για το γίνεσθαι της οικείας ανθρώπινης κοινότητας, όπως ο ταλαντούχος μαθηματικός συλλαμβάνει αμέσως, «υπαρξιακά», τη δυναμική του συσχετισμού και της διακύμανσης των μεγεθών και των σχημάτων. Για τον πολιτικό, σε αντίθεση με τον καθαρό ιδεολόγο, ιδεολογήματα και συστήματα δεν είναι ούτε απόλυτες αλήθειες και αξίες ούτε αυτοσκοποί. Είναι μέσα για την επιδίωξη του ενός και μόνου, γι' αυτόν, αυτοσκοπού, που είναι η συντήρηση και προαγωγή της οικείας ανθρώπινης κοινότητας. Για τον ιδεολόγο, υπέρτατος σκοπός και νόμος είναι το ιδανικό «δέον». Για τον πολιτικό, υπέρτατος γνώμονας είναι η *raison d'état*.

Με την έννοια αυτή (και για την περίοδο στην οποία αναφερόμαστε), πολιτικός με τάλαντο και ηγετική ιδιοσυστασία ήταν ο Ελευθέριος Βενιζέλος, προσωπικότητα χαρισματική, που συνήγειρε ένα ολόκληρο έθνος, αξιοποίησε το δυναμικό του και το οδήγησε σε μεγάλες πραγματοποιήσεις.

Στοχαστής, θεωρητικός και ανθρωπιστής, ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου στάθηκε αδρή αλλ' όχι δεσπόζουσα μορφή της ελληνικής πολιτικής σκηνής στην καίρια και τόσο μεστή περιπετειών για τον ελληνισμό εικοσιπενταετία, από το 1910 έως το 1936. Είχε το σεβασμό και την εκτίμηση όλων, ομοφρόνων και αντιφρονούντων, φίλων και αντιπάλων, αλλά δεν υπήρξε «χαρισματικός». Δεν έγινε ποτέ «μαζικός». Έμεινε «περιθωριακός», από άποψη απήχησης και επενέργειας στη δυναμική των πραγμάτων.

Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου ήταν η μόνη ίσως από τις εξέχουσες μορφές του πολιτικού κόσμου της εποχής που είχε τοποθετήσει στο επίκεντρο της πολιτικής προβληματικής και είχε καταστήσει πρωταρχική επιδίωξη την κατάλυση του βασιλικού θεσμού, τόσο πριν όσο και μετά την επανάσταση του 1922. Αρκεί να αναφέρουμε το Δημοκρατικό Μανιφέστο, που μαζί με άλλες προσωπικότητες του ευρύτερου φιλελεύθερου χώρου εδημοσίευσε, τον Φεβρουάριο του 1922, και που εστοίχισε σ' αυτόν και στους συνεργάτες του τον εγκλεισμό στις φυλακές, από τις οποίες βγήκαν μετά την επανάσταση του Σεπτεμβρίου 1922.

Το μανιφέστο εκείνο, που περιείχε δριμύτατη κριτική της δυναστείας, στάθηκε η πρώτη δημόσια εκδήλωση της αριστερής πτέρυγας του βενιζελισμού, η οποία, όπως είπαμε, είχε ως βασική κατευθυντήρια γραμμή και επιδίωξη την κατάλυση της βασιλείας. Και τον Ιούλιο του 1923, ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και εκείνοι που είχαν υπογράψει το Δημοκρατικό Μανιφέστο αποσχίσθηκαν του Κόμματος των Φιλελευθέρων, στο οποίο ανήκαν ως τότε, και ίδρυσαν τη Δημοκρατική Ένωση, με σκοπό, ακριβώς, να πρωτοστατήσουν στην κατάλυση της βασιλείας.

Η προσωπικότητα του ανθρώπου είναι ενιαία. Αρετές και ελαττώματα αποτελούν ενιαίο σύνολο. Οι μεν είναι συνάρτηση των δε. Είναι δύο όψεις του

ίδιου νομίσματος. Η πολιτική πρακτική του Αλέξανδρου Παπαναστασίου, κατά την επιδίωξη του σκοπού αυτού, έφερε τη σφραγίδα της προσωπικότητάς του, όπως την περιγράψαμε. Χαρακτηριζόταν από θεωρητική προσέγγιση του θέματος, χωρίς ρεαλιστική εκτίμηση της πραγματικότητας, δηλαδή, προσώπων, καταστάσεων και μελλοντικών προοπτικών, με αποτέλεσμα αντινομίες που κατέληξαν στην αυτοακαίρεση του σκοπού κατά το ουσιαστικό περιεχόμενό του, ακόμη και όταν επιτεύχθηκε κατά το σχήμα του.

Η Μικρασιατική Καταστροφή, η επανάσταση του Σεπτεμβρίου 1922 και η εκθρόνιση του Κωνσταντίνου, είχαν θέσει εκ των πραγμάτων το πολιτειακό πρόβλημα. Η επανάσταση είχε επαγγελθεί στο πρόγραμμά της την ανάδειξη, με ελεύθερες εκλογές, συντακτικής συνέλευσης, η οποία θα αποφάσιζε και για τη μορφή του πολιτεύματος, δηλαδή για τη διατήρηση ή κατάλυση της βασιλείας. Και οι εκλογές για συντακτική εθνοσυνέλευση προκηρύχθηκαν για τις 2 Δεκεμβρίου 1923.

Παρ' όλα όσα προηγήθηκαν, είναι πλέον ή αμφίβολο αν η κατάλυση της βασιλείας θα επερχόταν με τις δημοκρατικές διαδικασίες που είχε προγραμματίσει η επανάσταση, αν δεν μεσολαβούσε το εναντίον της Επανάστασης κίνημα των Λεοναρδόπουλου - Γαργαλίδη, στις 22 Οκτωβρίου 1923. Η κατάλυση της βασιλείας ως θεσμού δεν είχε ωριμάσει ακόμη ούτε στην πλειοψηφία του λαού ούτε στην πλειονότητα του πολιτικού κόσμου, περιλαμβανομένης και της μεγαλύτερης μερίδας του βενιζελισμού, ο οποίος δεν εταύτιζε το πρόσωπο του Κωνσταντίνου με τον ίδιο το θεσμό και δίσταζε να δώσει στην επτάχρονη πολιτική και πολιτειακή περιπέτεια τη φυσική της προέκταση και κατάληξη.

Το κίνημα της 22ας Οκτωβρίου 1923, η καταστολή του και οι εκκαθαρίσεις στο σώμα των αξιωματικών που ακολούθησαν, δημιούργησαν νέα δυναμική πραγματικότητα. Ο συσχετισμός δυνάμεων και η κατάσταση των πνευμάτων άλλαξαν. Η αδιάλλακτη αντιμοναρχική μερίδα, τόσο στον πολιτικό κόσμο όσο και στις τάξεις του σώματος των αξιωματικών, που ως τότε δεν είχε ούτε εκτεταμένη επιρροή στις λαϊκές μάζες ούτε αποφασιστική λαβή στις εξελίξεις, επικράτησε και έγινε ο κύριος μοχλός των εξελίξεων, με ροπή προς την επιβολή «άνωθεν» και αμέσως της πολιτειακής μεταβολής.

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, αλλ' ακόμη και η Επανάσταση και η κυβέρνηση, υποστήριζαν ότι έπρεπε η μεταβολή να γίνει δια της λαϊκής ετυμηγορίας, δηλαδή να παρουσιασθεί ως προγραμματική επαγγελία των πολιτικών σχηματισμών που την επρέσβευαν προς το εκλογικό σώμα. Και αν το σώμα αυτό έδινε την πλειοψηφία σ' αυτούς τους σχηματισμούς, η μεταβολή θα γινόταν αστασίαστα, αδιάβλητα και χωρίς υποθήκες, δια της συντακτικής συνέλευσης.

Η Δημοκρατική Ένωση και οι κορυφαίοι των αδιαλλάκτων αντιμοναρχικών αξιωματικών τους οποίους είχε προσεταιρισθεί (Πάγκαλος, Κονδύλης, Χατζηκυριάκος) απέβλεπαν στην άμεση εκθρόνιση του Γεωργίου, την ανα-

κήρυξη της Αβασίλευτης Δημοκρατίας και την εκ των υστέρων επικύρωση των «τετελεσμένων» με εκλογές εθνοσυνέλευσης ή δημοψήφισμα.

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, που ήταν υπέρ της διατήρησης του βασιλικού θεσμού, αλλά με τους φορείς του πειθήνιους ή αποδυναμωμένους, ή, τουλάχιστον, υπέρ της πολιτειακής μεταβολής, αν ήταν αναπόφευκτη, αλλ' εκ των κάτω και με αδιάβλητες δημοκρατικές διαδικασίες, επανήλθε στην Ελλάδα τις πρώτες ημέρες του 1924 και σχημάτισε κυβέρνηση. Μόλις όμως αντιλήφθηκε ότι η μερίδα των αδιαλλάκτων είχε επικρατήσει και η δυναμική επιβολή της μεταπολίτευσης «εκ των άνω» και υπό την ώθηση του Στρατιωτικού Συνδέσμου ήταν αναπόφευκτη, παραιτήθηκε και, στις αρχές Μαρτίου 1924, αναχώρησε στο εξωτερικό. Είναι γνωστό πως η Αβασίλευτη Δημοκρατία ανακηρύχθηκε στις 25 Μαρτίου 1924 από τη μονόπλευρη Εθνοσυνέλευση που είχε αναδειχθεί από τις εκλογές τις 16ης Δεκεμβρίου 1923 και με πρωθυπουργό τον Παπαναστασίου, αλλ' υπό την κηδεμονία και με τη χειραγώγηση της μερίδας των αδιάλλακτων στρατιωτικών. Έτσι —όπως άλλωστε είχε αντιληφθεί ο Βενιζέλος— η δεύτερη Δημοκρατία ήταν βεβαρυμένη με την υποθήκη της καταγωγής της και έμεινε, σε όλη σχεδόν την διάρκεια του βίου της, υποχείρια των αναδόχων της, δηλαδή των στρατιωτικών. Ο Παπαναστασίου το αντιλήφθηκε σε κάποια στιγμή. Αλλά δεν θέλησε ή δεν μπόρεσε ν' αλλάξει πια τις μεθοδεύσεις. Αναζήτησε ερείσματα ακόμη και στο αντιβενιζελικό στρατόπεδο, για να χαλαρώσει κάπως τη λαβή των στρατιωτικών και την εξάρτησή του απ' αυτούς. Αλλ' ήταν πια αργά. Αποτάθηκε στο υπό τον Ιωάννη Μεταξά Κόμμα των Ελευθεροφρόνων. Τη νύκτα της 12ης προς τη 13η Μαρτίου 1924, λίγες ημέρες πριν από την ανακήρυξη της Αβασίλευτης Δημοκρατίας, ο Παπαναστασίου συναντήθηκε με τον Αλέξανδρο Βαμβέτσο, υπαρχηγό των Ελευθεροφρόνων, στο σπίτι του υπουργού Παιδείας Λυμπερόπουλου. Και εκεί του είπε:

«Θά σοῦ μιλήσω άνοιχτά. Ὑποφέρω. Αἰσθάνομαι ὅτι εἶμαι αἰχμάλωτος τῶν στρατιωτικῶν, τοὺς ὁποίους ἀντιπαθῶ. Ἄλλὰ δὲν ἔμπορῶ νὰ κάμω διαφορετικά. Στεροῦμαι λαϊκοῦ ὑποβάθρου. Εἶμαι μιὰ μικρὰ μειοψηφία. Οἱ βενιζελικοὶ δὲν μὲ χωνεύουν. Θὰ μὲ ἀνατρέψουν μόλις βροῦν εὐκαιρίαν. Γι' αὐτὸ θέλω ν' ἀποκτήσω εὐρυτέραν λαϊκὴν βάση. Σᾶς προτείνω συνεργασίαν. Ἄλλ' ἀπαραίτητος προϋπόθεσις εἶναι ἡ ἀνακήρυξις τῆς Δημοκρατίας. Ἡ δυναστεία δὲν ἔμπορεῖ νὰ ξαναγυρίσῃ πλέον. Πρέπει νὰ ξεκινήσετε ἀπὸ τὴν ἀπόφασιν ὅτι ἡ Δημοκρατία ἀποτελεῖ τετελεσμένον γεγονός. Γιὰ νὰ ἀποφύγωμε δὲ τὰ παζάρια καὶ τὰ πάρε-δῶσε, θὰ σοῦ ἀνακοινώσω τί σᾶς προσφέρω καὶ πέραν τοῦ ὁποίου δὲν ἔμπορῶ νὰ κάμω ἄλλην παραχώρησιν. Σᾶς προσφέρω τὴν ἐπὶ ἴσοις ὅροις συνεργασίαν. Τὰ μισὰ ὑπουργεῖα εἰς τὴν κυβέρνησιν θὰ τὰ πάρετε σεῖς, τὰ ἄλλα μισὰ θὰ τὰ κρατήσω ἐγώ...»¹.

1. Βλ. Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων*, «Γκαρως», Αθήνα 1955, σ. 234-235.

Η κρούση εκείνη δεν κατέληξε πουθενά και τα πράγματα ακολούθησαν το δρόμο που γνωρίζουμε. Θα μπορούσε η πολιτειακή μεταβολή να είχε γίνει ομαλά και «εκ των κάτω». Η καταστολή του κινήματος της 22ας Οκτωβρίου 1923 και ο έκτοτε δυναμισμός της μερίδας πολιτικών και στρατιωτικών που επεδίωκε οπωσδήποτε την πολιτειακή μεταβολή είχαν επιφέρει μια γενικότερη «ριζοσπαστικοποίηση» και μεταβολή της κατάστασης πνευμάτων σε σημαντική μερίδα της κοινής γνώμης. Ένα γνήσιο δημοψήφισμα θα απέβαινε υπέρ της Αβασίλευτης Δημοκρατίας, έστω και με μικρή μάλλον πλειοψηφία. Αλλ' οι στρατιωτικοί ήσαν πια κύριοι της καταστάσεως και δεν εννοούσαν να άρουν τη λαβή και την κηδεμονία τους από το νέο πολίτευμα και, γενικά, τον δημόσιο βίο της χώρας.

Ο Αλέξανδρος Σβώλος, στο σύγγραμμά του *Το νέο σύνταγμα και οι βάσεις του πολιτεύματος*, και στο κεφάλαιο για την ιστορική - κοινωνική και συνταγματική σημασία της κατάλυσης της βασιλείας, έγραφε τα εξής, το 1928, ανομολογώντας την εκ των άνω επιβολή και τη στρατογενή καταγωγή του νέου πολιτεύματος:

«Τὸ κύριον καὶ χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τοῦ νέου Συντάγματος —καὶ ἀπὸ ιστορικῆς καὶ ἀπὸ πολιτικῆς ἀπόψεως— εἶναι ἀναμφιβόλως ἡ καθιερωθεῖσα δι' αὐτοῦ ἀντικατάστασις τοῦ κληρονομικοῦ ἀνωτάτου ἄρχοντος διὰ τοῦ αἵρετοῦ [...]. Ἡ μεταβολὴ κατηγορήθη ὡς προῖον ἐπαναστατικῆς διαδικασίας, δι' ἧς, ὅπως καὶ εἰς ἄλλας ιστορικὰς περιπτώσεις, μὲ τὴν ὑλικὴν δύναμιν μερίδος τοῦ στρατοῦ καὶ μὲ τὴν ἠθικὴν πολιτικῶν ομάδων μᾶλλον ἢ ἥττον ἰσχυρῶν, συνετελέσθη ἡ μετὰβασις ἀπὸ τῆς μιᾶς πολιτειακῆς ὀργανώσεως εἰς τὴν ἄλλην.

»Δὲν δύναται, προφανῶς, νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι τὴν κατάλυσιν τῆς Βασιλείας ἐζήτησε προγραμματικῶς ἡ μεγάλη πλειονότης τοῦ Λαοῦ. Ἄλλ' εἶναι ἀρκετὸν διὰ τὴν “νομιμοποίησιν” αὐτῆς ὅτι ἀπέρρευσε ἀπὸ ἀντιπροσωπευτικὸν Σῶμα, τὸ ὁποῖον, παρὰ τὴν πολιτικὴν του μονομέρειαν, ἀντιπροσώπευε, κατὰ τὰς πολιτικὰς ἀρχὰς τοῦ πολιτεύματός μας, τὸν Λαόν. Προώθησε βεβαίως τὴν ἐξέλιξιν καὶ ἡ δύναμις. Καὶ ἡ μὲν κρίσις ἐπὶ τοῦ ἀρχικοῦ τούτου γεγονότος διαφεύγει οἰονδήποτε ἐπιστημονικὸν ἔλεγχον. Ἐμπειρικῶς ὅμως ἀρκεῖ νὰ τονισθῇ ὅτι ὅσον αἱ ὁμαδικαὶ μεταβολαὶ εἰς τὴν ζωὴν τῶν κοινωνιῶν εἶναι βαθυτέρας σημασίας, τόσον ὀλιγώτερον ἐνεργοῦνται μόνον διὰ τῆς “νομίμου” ὁδοῦ τῆς λαϊκῆς πλειοψηφίας, καὶ ὅτι, χωρὶς νὰ ὑποστηρίξῃ τις συστηματικῶς τὴν “θεωρίαν τῆς βίας”, ἐν ὀνόματι τῆς ὁποίας μικραὶ ἢ μεγάλαι μειονοφηφαὶ ἐδικαιολόγησαν πάντοτε τὰς ἐκτὸς τῆς σφαίρας τοῦ Δικαίου συνετελεσθεῖσας μεταβολάς, δὲν δύναται παρὰ νὰ ἀναγνωρίξῃ ὅτι εἰς τὸν ρυθμὸν τῆς ἐξελίξεως συχνότατα ἐμπλέκεται καὶ ἡ βιαία ροπή, ἀποτελοῦσα τὸ τελευταῖον στάδιον τῆς ὀριμάνσεως ἰδεῶν ἀπὸ μακροῦ καλλιεργουμένων ἢ προετοιμάζουσα τὴν εἰς τὰς ψυχὰς τῶν πολλῶν ὀρίμανσιν τῆς ἐπιδιωκομένης ὑπὸ τῶν ὀλίγων ἰδέας. Ἄλλ' ὅπωςδήποτε εἶναι γνωστὸν ὅτι ἡ κατάργησις τῆς βασιλείας ἐπεκυρώθη,

και υπό σημαντικῆς πλειοψηφίας τοῦ λαοῦ, τὴν ὁποίαν ὑπεδήλωσεν ἤδη τὸ δημοψήφισμα τῆς 13ης Ἀπριλίου 1924 καὶ ἐξέφρασεν ἀναμφισβητήτως ἡ βουλευτικὴ ἐκλογή τῆς 7ης Νοεμβρίου 1926...»².

Γεγονός εἶναι ὅτι ἀπὸ το 1924, ἡ ἐπέμβαση τοῦ στρατοῦ, δηλαδή, στὴν οὐσία, τῆς ἐκάστοτε ηγετικῆς κλίμας τοῦ σώματος τῶν αξιωματικῶν, στὴν πολιτικὴ ζωὴ, σχεδὸν θεσμοθετήθηκε. Ἡ ζωὴ τῆς δεύτερης Δημοκρατίας εἶναι διάστικτη με ἐπεμβάσεις στρατιωτικῶν, διαφόρων ἄλλωστε βαθμῶν, ὑπὸ ποικίλες μορφές καὶ με ποικίλες ἐπιδιώξεις. ἀπὸ τὴν ἐγκαθίδρυση στρατιωτικῆς δικτατορίας, ὅπως ἐκεῖνη τοῦ Πάγκαλου, το 1925-26, ἕως κινήματα καὶ pronunciamenta ποικίλης ἐκτασης καὶ σοβαρότητας, ἐναντίον πάντοτε τῆς λαϊκῆς θέλησης καὶ ἐτυμηγορίας καὶ σε παραμερισμὸ τοῦ κατὰ θεωρίαν κυρίαρχου λαοῦ.

Ὁ ιστορικός συγγραφέας Δημήτρης Πουρνάρας, ἀπὸ τοὺς πιο προωθημένους δημοκρατικοὺς τῆς γενεάς του, στὴ βιογραφία τοῦ Ε. Βενιζέλου τὴν ὁποία συνέγραψε, γράφει σχετικὰ τα εἰς:

«Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον ἐγκαθιδρύθηκε τὸ καινούργιο πολίτευμα τὸν Μάρτιο τοῦ 1924. ἂν καὶ τὴν Δημοκρατίαν τὴν ᾔθελε τότε ἡ συντριπτικὴ πλειοψηφία τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ προπάντων τὸ γεγονός ὅτι στὴν ἀνακήρυξί τῆς πρωτοστατήσανε στρατιωτικοὶ παράγοντες δυναμικοὶ —καὶ μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὸ στράτευμα— ἦταν ἀναπόφευκτο νὰ ἔχουν συνέπειες στὸ ἄμεσο μέλλον τοῦ νέου καθεστῶτος. Ὁ στρατὸς καὶ ὁ στόλος, πῶς πολὺ ἀπὸ τίς προηγούμενες περιόδους —ἀπὸ τὸ 1909 καὶ ἔπειτα— εἶχαν μπῆ στὴν ἐνεργὸ πολιτικὴ. Οἱ ἀξιωματικοὶ τοὺς θεωροῦσαν δικαίωμά τοὺς καὶ καθῆκον νὰ ἀξιοῦν συμμετοχὴ στὴ διαμόρφωση καὶ στὴν ἐξέλιξη τῶν κυβερνητικῶν πραγμάτων. Τὰ στρατιωτικὰ κινήματα ἔγιναν μέσα πολιτικῆς ἐπιβολῆς. Ἔτσι ἡ πορεία πρὸς ἀκολουθήσαν στα πρῶτα βήματα τῆς Δημοκρατίας μερικοὶ ἀπὸ ἐκείνους πρὸς πρωταγωνίστησαν στὴν ἐγκαθίδρυσή τῆς, μὲ τὸν τρόπο πρὸς ἔγινε, δικαίωσαν κατὰ ἓνα μέρος τοὺς φόβους τοῦ Βενιζέλου, τοῦ Καφαντάρη καὶ τοῦ φιλελεύθερου κόσμου, πρὸς συμμεριζόταν τίς ἀντιλήψεις τοὺς. Ἡ ἀδυναμία τοῦ Παπαναστασίου νὰ σταθεροποιήσῃ βιώσιμη κοινοβουλευτικὴ κυβέρνησις, οἱ φιλοδοξίες καὶ διαφωνίες τῶν κομμάτων καὶ ὁμάδων πρὸς σχηματίσθησαν ἀπὸ τὴν διάσπαση τοῦ ἱστορικοῦ μεγάλου κόμματος, ἡ ἀνάμιξη τῶν στρατιωτικῶν παραγόντων, ἡ

2. Α. Ι. Σβώλος, *Τὸ νέον σύνταγμα καὶ αἱ βάσεις τοῦ πολιτεύματος*, «Ζαχαρόπουλος», Ἀθῆνα 1928, σ. 45 - 46. Ἀπὸ τίς τελευταῖες φράσεις τῆς περικοπῆς αὐτῆς καταφαίνεται ὅτι ἡ πολιτειακὴ μεταβολὴ θὰ μπορούσε νὰ συντελεσθεῖ καὶ με ομαλές δημοκρατικὲς διαδικασίες, ἐφόσον ἡ πλειονότης τοῦ ἐκλογικοῦ σώματος εἶχε μεταστραφεῖ ὑπὲρ αὐτῆς μετὰ το κίνημα Λεοναρδόπουλου - Γαργαλιᾶ, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ ἀποτέλεσμα ὅχι μόνον τοῦ κυρωτικοῦ δημοψηφίσματος τῆς 13ης Ἀπριλίου 1924, ἀλλὰ καὶ τῶν βουλευτικῶν ἐκλογῶν τῆς 7ης Νοεμβρίου 1926.

ἀπροκάλυπτη ἐχθρότης τῶν ἀντιβενιζελικῶν. ἡ βαθύτατη ἀνομοιογένεια τῶν ὑποστηρικτῶν καὶ φυσικῶν ὑπερμάχων τοῦ, ὑπονομεύσανε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τὸ καινούργιο πολίτευμα.

»Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἀδιαλλαξίας στὴν καθιέρωσή του, ἄρχισε νὰ διαφαίνεται μόλις σχεδὸν πέρασαν οἱ πρῶτες ἐβδομάδες μετὰ τὴν πανηγυρικὴ τελετὴ ποὺ ἐγίνε στὶς 25 Μαρτίου, τὴν ἡμέρα τῆς ἐθνικῆς ἐορτῆς. Παρ' ὅλη τὴν ἀγνόητα τῶν προθέσεων τοῦ καὶ τὴν ἰδεολογικὴ τοῦ πίστη, ὁ πρωτεργάτης τῆς Β' Δημοκρατίας Ἀλ. Παπαναστασίου, μέσα στὴ θερμὴ καὶ τοὺς καπνοὺς τῆς ἰδεολογικῆς καὶ πολιτικῆς μάχης γιὰ τὴν μεγάλη καθεστωτικὴ μεταβολή, δὲν μπόρεσε νὰ ἀντιληφθῇ πῶς δὲν ἐστήριζε σὲ στερεὰ θεμέλια τὸ οἰκοδόμημα τοῦ νέου πολιτεύματος. Δὲν ἦταν ὅλοι ἀγνοοὶ καὶ ἀνυστερόβουλοι σὰν αὐτόν, ὅσοι συμπαραστάθηκαν μαζί του καὶ κάτω ἀπὸ τὴν σημαία τοῦ στὸν σκληρὸν ἀγῶνα ποὺ ἄρχισε τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1922 μὲ τὸ "Δημοκρατικὸ Μανιφέστο" τοῦ...»³.

Ἡ τραγικὴ ειρωνία τῆς μοίρας —που ἔχει, ωστόσο, τὴ βαθύτερη, διαλεκτικὴ εσωτερικὴ λογικὴ τῆς— θέλησε οἱ πρωτεργάτες τῆς ἐκ τῶν ἀνω ἐπιβολῆς τῆς Αβασίλευτης Δημοκρατίας νὰ γίνουν καὶ οἱ καταλυτές καὶ νεκροθάφτες τῆς. Πέραν τοῦ Θ. Πάγκαλου, ποὺ ἐγκαθίδρυσε στυγνὴ προσωπικὴ δικτατορία, τὸ 1925, οἱ Γεώργιος Κονδύλης καὶ Αλέξανδρος Χατζηκυριάκος μετέστησαν, μετὰ τὸ 1928, στὸ ἀντίπαλο στρατόπεδο καὶ ἐγίναν πρωτοπαλίκαρα τοῦ ἀντιβενιζελισμοῦ καὶ πρωταγωνιστές τῆς συντριβῆς τοῦ βενιζελισμοῦ καὶ τῆς παλινδρόωσης τῆς βασιλείας τὸ 1935...

3. Δ. Πουρνάρας, *Ελευθέριος Βενιζέλος. Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του*, Αθήνα 1960, τ. Γ', σ. 237-238.